

УДК 811.161.3 - 3:811.111-3

Т.М. Шагун

ЛІНГВІСТЫЧНАЯ «САМАТАЛОГІЯ»: СТАН І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

У артыкуле ажыццяўляецца агляд пытанняў, звязаных з вывучэннем так званых саматычных адзінак мовы. Намячаюцца падыходы да лінгвістычнага даследавання саматычнай лексікі і фразеалогіі ў супастаўляльным (беларуска-англійскім) аспекце.

1.0 У лінгвістычных даследаваннях сустракаюцца розныя тэрміны для называння моўных адзінак, якія называюць часткі чалавечага цела ці ўтрымліваюць у сваім складзе гэтыя назвы: *саматычная лексіка, саматычныя адзінкі, саматызмы, саматычная фразеалогія, саматычная ідыяматыка* і да т.п. (ад грэч. *sōma* – цела). У сваю чаргу для наймення ўзнаўляльных словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць назвы цела, ужываюцца тэрміны *саматычныя фразеалагічныя адзінкі, фразеалагізмы-саматызмы, саматызмы, фразеалагічныя адзінкі з кампанентамі-саматызмамі, фразеалагізмы з саматычным кампанентам*. Найбольшай катэгорыяльнай патэнцыяй валодае тэрмін *саматызм*, семантычны аб'ём якога неадназначны і можа быць расшыфраваны і як саматычны фразеалагізм, і (хутчэй) як саматычная лексема. Існуючая ў сучасным мовазнаўстве тэрміналагічная «саматычная» разнастайнасць сведчыць, па-першае, аб праяўленай у лінгвістычнай навуцы цікавасці да феномена саматычнай лексікі і фразеалогіі, а па-другое, аб нявырашанасці шэрага пытанняў, звязаных з лінгвістычным статусам і ўжываннем адзначаных адзінак.

1.1 Неабходна адзначыць, што традыцыйна даследчыцкі інтарэс лінгвістаў факсіруецца на разглядзе фразеалагічнай ідыяматыкі. Так, у навуковай літаратуры існуе шырокае і вузкае разуменне саматычнай фразеалогіі. У вузкім разуменні да яе адносяць устойлівыя звароты з кампанентамі, якія на лексічным узроўні абазначаюць часткі толькі чалавечага цела: *галава, нага, язык, палец, вуха, рука* і г.д. Адзначанага погляду прытрымліваюцца такія даследчыкі, як Р.М. Вайнтраўб, Г.А. Ахметжанав, В.С. Шчырава. У шырокім сэнсе саматычная фразеалогія вывучае выразы з кампанентамі, якія этымалагічна з'яўляюцца назвамі частак цела чалавека і жывёлы. У сваіх працах Ф. Вак, М. Джордж, Ц. Цзюнь, Э. Кагайнэ вывучалі фразеалагічныя адзінкі безадносна прыналежнасці назвы часткі цела чалавеку або жывёле. Несумненна, што шырокае разуменне саматычнай фразеалогіі, на наш погляд, дазваляе скласці больш поўную і дакладную карціну функцыянавання фразеалагічных адзінак з саматычным кампанентам у слоўнікавым складзе мовы.

1.1.1 Цікавасць да моўнай «саматалогіі» з боку айчынных і замежных вучоных не з'яўляецца выпадковай. Саматычныя фразеалагізмы складаюць адну з найвялікшых і прадуктыўных груп фразеалагічнага складу мовы. Адзначаецца, што прыблізна 25% усіх фразеалагічных адзінак можна аднесці да саматычных у любой мове (Ф. Вак, І.Я. Лепешаў, М. Джордж, В.Г. Гак). Шырокае выкарыстанне саматызмаў у складзе ўстойлівых элементаў мовы ў значнай ступені абумоўлена тым, што саматычныя лексемы з'яўляюцца адным са старажытных пластоў у лексіцы розных моў і складаюць ядро асноўнага складу слоўнікавага фонду мовы.

Навуковы кіраўнік – В.І. Сенкевіч, доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры беларускай і рускай моў з метадыкай выкладання УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”.

1.1.1.1 Першае спецыяльнае даследаванне саматычных фразеалагізмаў было праведзена ў 1964 г. Ф. Вакам. Ён усебакова прааналізаваў дадзеныя адзінкі ў эстонскай літаратурнай мове. У працы падаецца агульная характарыстыка саматычных фразеалагізмаў, разглядаюцца структурныя, граматычныя, сінтаксічныя асаблівасці і значэнне гэтай групы фразеалагічных адзінак, шляхі іх развіцця, апісваюцца сістэмныя з'явы (сінанімія, антанімія, полісемія, варыянтнасць), стылістычныя асаблівасці, падобныя і неподобныя рысы саматычнай фразеалогіі розных моў.

Даследаванне эстонскага вучонага паслужыла своеасаблівым штуршком да вывучэння саматычных фразеалагізмаў іншымі лінгвістамі. Так, дысертацыйныя працы па вывучэнні адзначаных адзінак на матэрыяле адной мовы былі прадстаўлены такімі даследчыкамі, як Э.С. Якімава (марыйская мова), І.В. Цімчанка (украінская мова), М.В. Турапіна (англійская мова), В.С. Шчырава (нямецкая мова), А.Я. Аксянчук (руская мова), М. У. Юнаш (беларуская мова). Аднак у апошнія дзесяцігоддзі ў лінгвістыцы назіраецца рост супастаўляльна-тыпалагічных даследаванняў саматычных фразеалагізмаў на матэрыяле розных моў: казахскай і рускай (Г.А. Ахметжанова), карачаева-балкарскай і рускай (З.А. Лайпанова), рускай і кіргізскай (А.А. Кармышкаў), рускай і французскай (І.Я. Гарадзецкая), рускай і англійскай (М. Джордж), саха і рускай (Л.М. Гатоўцава), рускай і кітайскай (Ц. Цзюнь).

Група саматычных фразеалагізмаў беларускай мовы таксама не засталася па-за ўвагай даследчыкаў: асобныя звароты вывучаліся Э.М. Мардковіч, М.У. Юнаш, у параўнальным аспекце фразеалагічныя адзінкі з саматычным кампанентам з'явіліся аб'ектам даследаванняў Р.М. Вайнтраўба, У.М. Глухава, К.М. Гюлумянц.

У даследаваннях фразеалагічных адзінак з саматычным кампанентам у беларускай мове Э.М. Мардковіч і М.У. Юнаш вылучалі 41 і 92 саматычныя лексемы адпаведна. На самай справе саматычны момант прэзентаваны ў беларускай мове больш шырока. Метадам суцэльнай выбаркі са слоўнікаў І.Я. Лепешава «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» і Ф.М. Янкоўскага «Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне», аб'ём якіх складае 6000 і 3000 фразеалагічных адзінак адпаведна, мы вылучылі 2028 фразеалагізмаў з саматычнымі кампанентамі, што складае прыкладна 34% ад фразеалагічнага фонду беларускай мовы. Варта адзначыць той факт, што корпус вывучаемых саматычных фразеалагізмаў беларускай мовы значна перавышае вылучаныя ў папярэдніх даследаваннях корпусы адпаведных адзінак і прадстаўляе сабой блізкі да поўнага аб'ём фразеалагічных адзінак з саматычнымі кампанентамі ў беларускай мове. Дадзены факт тлумачыцца тым, што матэрыял для даследавання адбіраўся не з мастацкіх ці драматургічных твораў, газетных артыкулаў, дзе, зразумела, не могуць быць выкарыстаны абсалютна ўсе саматычныя фразеалагізмы беларускай мовы з нагоды гістарычнага развіцця мовы ў цэлым і стылістычных асаблівасцей выкарыстання названых адзінак у прыватнасці, а непасрэдна са слоўнікаў, якія ў сваю чаргу падаюцца моваведамі як «існуючыя апісанні лексікі адной мовы, што набліжаюцца да паўнаты» [5, с. 26].

Як сведчыць фактаграфічны матэрыял, у стварэнні выпісаных намі 2028 саматычных фразеалагізмаў беларускай мовы прымае ўдзел 131 саматычная лексема, прычым 18 маюць жывёльную прыналежнасць (*рог, хвост, крылы, лапкі, лапы, пер'е, пух, жабры, азадак, грыва, пастка, шчэлены, капыта, кіпцюры, кіпці, рыльца, рыла, шэрсць*) і 6 з'яўляюцца «патэнцыяльнымі, па-за літаратурнай нормай» [7, с. 6] саматычнымі лексэмамі – *партрэт, бубен, гаўкала, кацялок, хайло, халыва*.

1.2 Даследчыкі саматычнай лексікі і фразеалогіі сутыкаюцца з шэрагам невырашаных праблем, перш за ўсё метадалагічнага плана.

1.2.1 Зыходным і найбольш істотным пытаннем лінгвістычнай «саматалогіі» з'яўляецца пытанне аб вылучэнні і ідэнтыфікацыі саматычнай лексікі і фразеалогіі.

Ідэнтыфікацыя лексічных саматызмаў абапіраецца перш за ўсё на слоўнікавыя дэфініцыі. У склад слоўнікавай дэфініцыі звычайна ўваходзіць кампанент «частка»: *лоб* «верхняя надвочная частка твару чалавека ці галавы жывёліны»; *спіна* «задняя (у жывёл – верхняя) частка тулава ад шыі да крыжа»; *патыліца* «задняя частка галавы» і да т.п. (ТСБМ).

Аднак, як сведчыць вопыт даследавання саматызмаў, апора на экстралінгвістычныя крытэрыі вылучэння саматычнай лексікі можа спарадзіць шэраг цяжкасцей і спрэчных момантаў. Па-першае, слоўнікавая дэфініцыя не заўсёды ўтрымлівае кампанент «частка»: *нос* «выступ паміж вачамі і ротам на твары чалавека або мордзе жывёлы, які з'яўляецца пачаткам дыхальных шляхоў і органам нюху», *рука* «верхняя канечнасць чалавека ад плечавога сустава да канца пальцаў» і т.п. (ТСБМ). Па-другое, у сувязі з такім падыходам застаецца адкрытым пытанне аб статусе саматычных лексем. Шэраг навукоўцаў разам з тыповымі, ня спрэчнымі саматычнымі кампанентамі – *галава, язык, вуха, вока* і інш. – разглядаюць сярод саматычных таксама звароты з кампанентамі *душа* (А.Я. Аксянчук, Ул.М. Глухаў, А.А. Кармышкаў), *сляза, спіна, пот, кроў* (У.М. Глухаў). Тлумачэнні намінацыі *душа*, якія прыводзяцца ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы, не паказваюць яе сувязі з цэлам чалавека:

- 1) унутраны псіхічны стан чалавека, яго свядомасць;
- 2) тая ці іншая ўласцівасць характару, а таксама чалавек з тымі ці іншымі ўласцівасцямі;
- 3) натхніцель, арганізатар чаго-небудзь;
- 4) пра чалавека;
- 5) сяброўскі фамільярны зварот да чаго-, каго-небудзь;
- 6) самае галоўнае, сутнасць чаго-небудзь. (ТСБМ)

Аднак непасрэдная сувязь зафіксавана ў Тлумачальным слоўніку жывой велікарускай мовы пад рэдакцыяй У.І. Далья: «душа называецца ямачка на шыі, над грудной косцю, пад кадыком» (Даль).

Адбіраючы матэрыял для даследавання, вучоная сутыкаюцца з праблемай выяўлення статуса такіх кампанентаў, як *кроў, сляза, спіна, соплі, сырыца, жыўца, юшка*. Некаторыя даследчыкі лічаць, што «фразеалагізмы з такімі словамі, як «слёзы», «пот» і інш., звязаны з чалавекам, аднак іх нельга ўключыць у саматычную фразеалогію, паколькі тут няма той функцыянальнай аблігаторнасці, якая ўласціва ўласна лексічным саматызмам» [1, с. 29]. Зразумела, што ў фізіялагічным аспекце дадзеныя кампаненты, выступаючы неад'емнай часткай – вадкасцю – чалавечага арганізма, з'яўляюцца абавязковымі і неабходнымі для яго жыццядзейнасці ўвогуле, таму цяжка пагадзіцца з адсутнасцю функцыянальнай аблігаторнасці названых кампанентаў.

Зыходзячы з функцыянальнай прыналежнасці той ці іншай часткі цела чалавека або жывёлы, саматычная лексіка можа быць класіфікавана наступным чынам:

- 1) назвы галавы і яе частак (*галава, бубен, кацялок, мазгі, рогі, вочы, вушы, цемя, твар, міна, морда, партрэт, рыльца, рыла, лоб, чало, нос, брыво, шчокі, губы, вусны, рот, пастка, гаўкала, хайло, халява, зубы, паднябенне, язык*);
- 2) назвы элементаў частак цела (*адамаў яблык, гартань, глотка, горла, жабры, шчэлены*);
- 3) назвы частак цела (*шыя, патыліца, карак, горб, плечы, спіна, бок, пахі, грудзі, лона, цыцкі, сіся, живот, пуза, юкла, пуп, паясніца, зад, азадак, хвост*);
- 4) назвы канечнасцей і іх частак (*рука, лапкі, лапы, крылы, локаць, кулак, далоні, ладкі, прыгаршчы, жменя, палец, перст, фіндос, хвіндос, дуля, кукіш, фіга, нага, калена, лытка, пята*);
- 5) назвы рагавых утварэнняў на скуры (*валасы, чуб, пер'е, барада, вусы, грыва, шэрсць, пух*);

6) назвы рагавых утварэнняў на канечнасцях (*капыта, кіпцюры, кіпці, пазногаць, пазногцік, ногаць*);

7) назвы вадкасці ў целе (*кроў, сляза, пот, сліна, слінка, соплі, сырыца, жыўца, юшка*);

8) назвы крывяносных сасудаў, сухажылляў (*нервы, жылы, гізунты, паджылькі*);

9) назвы скуры і яе частак (*скура, шкура, шкірка, чырка, гуз, скула, мазоль, радзімая пляма, струн*);

10) назвы ўнутраных органаў (*печанцы, пячонкі, трыбухі, нутро, вантробы, кішкі, сэрца*);

11) назвы мышачных тканак або арганізма ў цэлым (*цела, плоць, мяса, жывое, шпік, сала, прах*);

12) назвы састаўных частак шкілета (*хрыбет, косці, рэбры, лапаткі*);

Прыведзеныя намінацыі ў рознай меры распаўсюджаны ў саматычнай фразеалогіі. Выдзяляюцца:

– высокапрадуктыўныя, якім уласціва больш за 200 рэалізацый у будове фразеалагізмаў: *вочы* – 233, *рука* – 216, *галава* – 201;

– прадуктыўныя (ад 50 да 127 рэалізацый): *нага* – 127, *душа* – 127, *язык* – 109, *сэрца* – 83, *нос* – 73, *вушы* – 67, *зубы* – 58;

– малапрадуктыўныя (ад 2 да 40 рэалізацый): *кроў* – 40, *косці* – 40, *рот* – 38, *плечы* – 37 і інш. (усяго 76 саматычных адзінак);

– фразеалагічна непрадуктыўныя: *шчэлены, печанцы, перст, гаўкала, морда, паднябенне* (усяго 45 саматычных адзінак).

Нельга не адзначыць і факт аб'яднання дзвюх ці больш розных саматычных лексем у складзе аднаго фразеалагізма: *жывот да спіны прырос; і ў хвост і ў грыву; трымаць нервы ў кулаку; на вуснах мёд, а ў сэрцы лёд; рукі на локці ў крыві* (усяго 96 фразеалагізмаў).

Зразумела, што пададзены вышэй матэрыял напамінае больш анатамічны агляд чалавечага цела, чым лінгвістычную класіфікацыю. Таму неабходна шукаць уласна лінгвістычныя крытэрыі ідэнтыфікацыі саматычных адзінак.

1.2.2 Больш надзейнымі крытэрыямі ідэнтыфікацыі саматычнай лексікі з'яўляюцца яе сэнсава-прагматычныя параметры. Сярод іх, з нашага пункту гледжання, неабходна назваць наступныя: субстанцыяльнасць, намінатыўнасць, інфарматыўнасць, наменклатурнасць, этымалагічнасць, дэрывацыйная і сэнсавая патэнцыяльнасць.

1.2.1.1 У шырокім сэнсе назвы частак цела з'яўляюцца партытывамi (лат. *partitivus* – часткавы). Сувязі «частка-цэлае» з'яўляюцца фундаментальнымі для рэальнасці – яны структурыруюць свет ад элементарных часціц да галактык, – падпарадкоўваюцца катэгорыі меры, таму што яна дапускае ўяўленне пра «большае-меншае»: частка меншая за цэлае. Мера – катэгорыя аб'ёмнай субстанцыі, а не формы.

1.2.1.2 Партытывы – намінатыўныя адзінкі мовы – не абазначаюць пэўныя дэнататы (прадметы), а называюць фізічныя рэаліі – часткі чалавечага арганізма як адзінага цэлага. Па сутнасці назвы частак цела з'яўляюцца дэскрыптывамi. Партытыўныя намінацыі, як і іншая канкрэтная лексіка, належаць не лінгвістычнаму, а энцыклапедычнаму слоўніку.

1.2.1.2 Канкрэтная лексіка цалкам інфарматыўная. Назвы частак цела не маюць значэння, але валодаюць інфармацыяй, якая і пададзена ў слоўнікавым артыкуле. Ужыванне падобных намінацый належыць да моўнай кампетэнцыі (не ведаў!) носьбітаў мовы. У дачыненні да іх не стаіць лагічна-прадметнае пытанне «Што гэта такое?», якім рэпрэзентуюцца веды моўцы. Найбольш выразна намінатыўная кам-

петэнцыя моўцы выяўляецца ў пытанні «*як?*». Існуе фундаментальнае адрозненне паміж рэальнасцю, якая стаіць за пытаннем «*Што гэта?*», і дадзенасцю, якая прэзентуецца пытаннем «*Як гэта называецца?*». Менавіта апошнім пытаннем і сведчыцца кампетэнцыя моўцы. Пытанне «*што?*» мае прадметна-семантычную накіраванасць, з дапамогай жа пытання «*як?*» адбываецца к а т э г а р ы з а ц ы я навакольнага свету, г.зн. яго сэнсава-прагматычнае структурыраванне. У справе катэгарызацыі суб'ект маўлення павінен быць кампетэнтным. Намінацыя заўсёды арыентавана на *памяць* – катэгорыю інфарматыкі. Веды ж існуюць у форме агульнага, устойлівага.

1.1.2.4 На менклатурнасць партытыўнай лексікі праяўляецца ў тым, што яна з'яўляецца сукупнасцю (пералікам) назваў, якія ўжываюцца ў пэўнай спецыяльнасці – у медыцыне. Назвы частак цела можна знайсці ў любым анатамічным атласе, а таксама ў медыцынскай энцыклапедыі, спецыяльнай навуковай і вучэбнай літаратуры.

1.1.2.5 Нельга не заўважыць, што лексічныя саматызмы з'яўляюцца невытворнымі адзінкамі мовы. Пры іх утварэнні не задзейнічаны словаўтваральныя механізмы, таму што яны «не ўтварыліся ад ...», а «паходзяць з ...», г.зн. з'яўляюцца этымалагічна рэlevantнымі адзінкамі мовы. За выразамі «слова ўтварылася» і «слова ўзнікла» стаяць розныя словаўтваральныя і дэрывацыйныя механізмы мовы-маўлення. У выпадку стварэння вытворнага слова гаворыцца пра спосаб словаўтварэння, словаўтваральныя сродкі, уключэнне слова ў пэўную словаўтваральную парадыгму. Так, слова *выключальнік* утворана суфіксальным спосабам ад дзеяслова *выключаць*. У аснову ўтварэння вытворнага слова кладзецца дыферэнцыяльная відавая прымета. Такая прымета ёсць сказаная, г.зн. прэдыкаваная прадмету, прыпісаная яму. Семантыка вытворнага слова фарміруецца ў прэдыкатыўным ядры сказа.

Іншая справа ўзнікненне намінацыі адзінкі. Акт узнікнення намінацыі цалкам супрацьлеглы механізму словаўтварэння. Невытворнае слова з'яўляецца вынікам мадэлявання (пераймання) рэальнасці словам. Мадэль грунтуецца не на вобразе, а на падабенстве. Назва – імкненне носьбітаў мовы інтэрпрэтаваць сутнасць рэчы. Назва бярэцца з тэксту-апісання ці з жывой гаворкі, знаходзіцца інтуітыўна. Яна змяшчае ў сабе ідэю, матыў рэальнай з'явы, паводле якога рэальнасць уваскрашаецца ў памяці ва ўсёй сваёй канкрэтнасці і цэласнасці. Асобная рыса, такім чынам, з'яўляецца напамінам аб той рэаліі, якая была ў папярэднім вопыце. Зразумела, што з цягам часу матыў назвы забываецца, губляецца і такім чынам узнікае неабходнасць этымалагічных пошукаў.

1.1.2.6 Узнікненне намінацыі адзінкі – акт д э р ы в а ц ы і (ад лац. *dérivation* – адвядзенне), які не заснаваны на свядомым выбары, а зыходзіць з інтуітыўнага пошуку. Пошук жа – катэгорыя інфарматыкі, а не семіётыкі.

Дэрывацыйны акт з'яўляецца не валявым дзеяннем, а разумовай а п е р а ц ы я й. Дэрывацыя разумеецца як працэс узнікнення ў мове другасных адзінак, якія могуць быць растлумачаны з дапамогай адзінак, што прымаюцца за зыходныя, – в ы в е д з е н ы з іх шляхам прымянення тых ці іншых а п е р а ц ы я й (ЛЭС, с. 129).

Істотна тое, што ўзнікшая ў выніку дэрывацыйнага акта адзінка разумеецца не як вытворная, а як в ы в а д н а я. Яна не ўтвараецца на аснове зыходнай адзінкі, а в ы в о д з і ц ц а з яе, базуецца на ёй. Намінацыя адзінкі заўсёды мае сваю *дэрывацыйную легенду*, якой няма ў вытворнага слова.

1.1.2.7 Партытыўная лексіка валодае дэрывацыйнымі магчымасцямі, у прыватнасці ўцягнута ў працэс *эмпатычнай дырывацыі*. Э м п а т ы я (тэрмін С. Куно) – «увядзенне ў фокус інтарэса аб'екта, пра які ідзе гаворка» (ЛЭС, с. 390). У псіхалінгвістычных працах эмпатыя разумеецца як эмацыянальная ідэнтыфікацыя

(зліццё) з аб'ектам успрымання, як «перажыванне» – здольнасць пераносіць на сябе чужы стан, праяўляць «участіе». Эмпатыя – рэакцыя моўцы тое, што адбываецца. «Сутыкаючыся з рэальнасцю, – піша Х. Артэга, – чалавек прыходзіць у стан нерашучасці, не ведаючы, перажываць яму з'яву ці сузіраць яе» [2, с. 239]. Адзін і той жа феномен рэальнага свету можа быць прэзентаваны не толькі як вынік аб'ектыўнага сузірання, але і як прадукт эмпатычнага («участливога») успрымання: *рука – ручка – ручанька, нага – ножка – ножанька, нос – носік, рот – роцік, губы – губкі, шыя – шыйка* і да т.п.

Незвычайна выразна рэалізуецца эмпатыя на ўзроўні эмпірычнага ўспрымання. Х. Артэга адзначае факт існавання «шкалы духоўнай дыстанцыі», якая неад'емна праяўляецца ў актах успрымання рэалій і ўплывае на інтэрпрэтацыю гэтых рэалій. «У гэтай шкале ступень блізкасці да нас той ці іншай падзеі адпавядае ступені закранутасці нашых пачуццяў гэтай падзеяй, ступень жа аддаленасці ад яе, наадварот, указвае на ступень нашай незалежнасці ад рэальнай падзеі; сцвярджаючы гэту свабоду, мы аб'ектывуем рэальнасць, ператвараючы яе ў аб'ект чыстага сузірання» [2, с. 231].

Успрыманне свету аналагічна разгляду яго праз аптычны прыбор, які акамадуе працэс успрымання – набліжае да нас або аддаляе рэалію. «Малому ўласціва быць мілым. Сама ласка прадугледжвае памяншальнасць прадмета, вось чаму для выражэння мілага, для ласкі ўжываецца памяншальнае <...>. Каб уявіць прадметы мілымі, каб выказаць ласкальныя адносіны, на іх быццам бы наводзіцца памяншальнае шкло, і яны, памяншаючыся, становяцца мілымі. Акрамя мілага, прадмет прымае характар беднага, нясмелага, узбуджае да сябе такія ўяўленні ў моўцы» [3, с. 100].

Эмпірычны артыстызм моўцы датычыць перш за ўсё актаў трансляцыі існуючых у кожнай мове і практычна незлічоных дэрывацый, здольных эманавать у маўленні цэлы калейдаскоп цяжкаўлоўных эмацыянальных адценняў: – *А мамачка мая залаценькая, а ты ж дзяржалася за сваю зямельку абедзвюма ручкамі і грэла на ёй да самай свайёй смерці свае вочаккі* (Сіпакоў); – *Дай-тку ты яе, сыночак мой, мне, а то ты, мусіць, і ножачкі свае натаміў, і ручачкі свае панатрудзіў...* (Сіпакоў).

1.1.2.7.1 Партытыўная лексіка ўцягнута таксама ў працэс перыфрастычнай дэрывацыі. Намінацыі тыпу *адамаў яблык* 'цвёрды выступ на горле мужчыны' – *кадык, другое сэрца мужчыны – прастата, ніжнія канечнасці – ногі* і да т.п. неабходна, з нашага пункту гледжання, разглядаць як феномены семантычнай намінатыўнай дэрывацыі. Як і любая дэрывацыйная адзінка, перыфраза не «ўтвараецца ад...», а ўзнікае ў выніку пераасэнсавання рэферэнта, адкрыцця ў ім яшчэ неведомых граней. Зыходная адзінка (тыпу *кадык*) з'яўляецца дэрывацыйнай базай для ўзнікнення субстытутыўнай інавацыі.

1.3 Саматычная лексіка, будучы намінатыўнай па сутнасці, не ўтварае лексічных мікрасістэм – лексіка-смантычных груп слоў. Назвы частак цела не звязаны паміж сабою сістэмнымі адносінамі, што дае права не аналізаваць як прадмет функцыянальнай граматыкі, а разглядаць як матэрыял граматыкі кантрастыўнай – як ва ўнутрымоўным, так і міжмоўным аспектах. Кантрастыўнай па сутнасці з'яўляецца ўнутрыслоўная дэрывацыя па мадэлі «Не..., а...»: *не рукі, а грэблі; не галава, а Дом Саветаў* і да т.п.

1.3.1 Надзвычай рэлевантным з'яўляецца даследаванне саматычнай лексікі ў аспекце міжмоўнага супастаўлення. Інфарматыўным для спасціжэння спецыфікі кожнай мовы з'яўляецца даследаванне як саматычных назваў саміх па сабе, так і іх ужывання ў складзе фразеалагічных адзінак мовы.

1.3.1.1 Возьмем, для прыкладу, групу намінацый, якія замацаваліся ў якасці назваў частак чалавечага цела ў беларускай і англійскай мовах. Гэтыя словы дастаткова прадуктыўныя ў сэнсе развіцця новых значэнняў, што можна растлумачыць антрапацэнтрычным характарам мовы, які адлюстроўвае чалавечы погляд на свет,

назвае і класіфікуе рэчаіснасць з пункту гледжання чалавека. Па гэтай прычыне словы, якія называюць часткі цела, з даўніх пор з'яўляліся невычарпальнай крыніцай другаснай намінацыі. Калі чалавек сутыкаўся з неабходнасцю назваць які-небудзь дагэтуль невядомы аб'ект навакольнай рэчаіснасці, то, каб далёка не шукаць, ахвотна выкарыстоўваў назвы частак уласнага цела. Зразумела, неабходнай перадумовай такога роду семантычнай дэрывацыі была наяўнасць падабенства паміж рэаліямі, за якімі замацоўваліся зыходная і другасная намінацыі.

Сярод англійскіх і беларускіх намінацый, у склад якіх уваходзяць саматызмы, можна выявіць шмат выпадкаў супадзення: *an arm* – плячо рычага; *the head of a projectile* – галоўка снарада; *the head of a procession/of a column* – галава працэсіі/ калоны; *the head of an abscess* – галоўка нарыва; *the head of a flower* – галоўка кветкі; *the head of a spermatozoon* – галоўка сперматазоіда; *the head of a comet* – галава каметы; *the head of a match* – галоўка запалкі; *pinhead* – галоўка шпількі; *the head of a tennis racket* – галоўка тэніснай ракеткі; *the head of a screw* – (цыліндрычная) галоўка балта; *a head of a garlic* – галоўка часнаку; *a head of a cabbage* – галоўка капусцы; *a leg of a piece of furniture* – ножка мэблі; *a leg of a table* – нага/ножка стала; *a compass leg* – ножка цыркуля; *a foot of a wardrobe* – ножка шафы; *a foot of a harp* – ножка арфы; *the foot of a glass* – ножка бакала; *an eye of a potatoe* – вочка бульбы; *the neck of blade* – шыйка вясла; *the neck (of the strings)* – шыйка (струнных інструментаў); *the neck of the femur* – шыйка бядра; *the neck of the uterus* – шыйка маткі; *the neck of a tooth* – шыйка зуба; *tongues of flame* – языкі полымя; *the tongue of a shoe* – язык бота; *the tongue of a bell* – язык звана.

Прыведзеныя прыклады сведчаць пра падабенства асацыятыўных працэсаў у носьбітаў беларускай і англійскай моў. Такое становішча цалкам зразумелае: анатомія гаворачых на англійскай мове нічым не адрозніваецца ад анатоміі гаворачых на беларускай мове: нашы часткі цела знаходзяцца на тым жа месцы, выглядаюць ідэнтычна і іграюць аднолькавую ролю. Аднак факт узнікнення адных і тых жа асацыяцый у носьбітаў дзвюх розных моў, які здаецца натуральным, па сутнасці сваёй унікальны, таму што з'яўленню дэрывацыйнай адзінкі папярэднічае выяўленне падабенства паміж двума рознымі аб'ектамі, і тое, якія менавіта асацыяцыі ўзнікнуць у свядомасці гаворачых, якія якасці стануць рэлевантнымі для пераносу назвы, прадугледзець даволі цяжка.

Параўноўваючы англійскія і беларускія намінацыі, знаходзім шмат доказаў таму, што адзін і той жа аб'ект у носьбітаў розных моў можа спарадзіць цалкам розныя асацыяцыі: *an arm of a river* – літар. «плячо ракі» – рукаў ракі; *an arm of an anchor* – літар. «плячо якара» – рог якара; *an arm of a semaphor* – літар. «плячо семафора» – крыло семафора; *(bear) with a head on* – літар. «піва з галавой» – (піва) з шапкай шуму; *the head of a nail* – літар. «галава цвіка» – шляпка цвіка; *the head of a chisel* – літар. «галава зубіла» – лоб зубіла; *the presser foot of a sewing machine* – літар. «нага швейнай машыны» – лапка швейнай машыны; *the nose* – літар. «нос» – галоўка (кіруемай ракеты); *the eye in a needle* – літар. «вока іголки» – ігольнае вушка; *the neck of a bottle* – літар. «шыя бутэлькі» – рыльца бутэлькі; *the neck of a vessel* – літар. «шыя сасуда» – рыльца сасуда;

Той факт, што ў англійскай і беларускай мовах існуюць цалкам розныя намінацыі для наймення аднаго і таго ж аб'екта, сведчыць пра розніцу ў працэсе яго ўспрымання.

1.3.1.2 Супастаўляльная фразеалогія як лінгвістычная дысцыпліна – адзін з самых маладых напрамкаў у сучасным мовазнаўстве. Першае спецыяльнае даследаванне саматычных фразеалагізмаў праведзена Ф. Вакам у сярэдзіне мінулага стагоддзя. Ён усебакова прааналізаваў фразеалагічныя адзінкі з саматычнымі кампанентам у

эстонскай літаратурнай мове. Праца Ф. Вака паслужыла своеасаблівым штуршком да вывучэння дадзеных адзінак іншымі лінгвістамі, якія карысталіся фактычным матэрыялам або адной мовы, або розных моў і разглядалі семантычныя, структурныя, граматычныя, лексіка-кампанентныя асаблівасці саматычных фразеалагізмаў. Да вопыту параўнальнага апісання саматычнай фразеалогіі можна аднесці працы Л.М. Гатоўцавай (мова саха ў супастаўленні з рускай і нямецкай мовамі), Г.А. Ахметжанавай (казахская мова ў супастаўленні з рускай), З.А. Лайпанавай (карачаева-балкарская мова ў супастаўленні з рускай), М. Джордж (англійская мова ў супастаўленні з рускай) і інш.

Аднак, нягледзячы на існуючы вопыт, нельга сказаць, што ўсе праблемы, звязаныя з супастаўляльным вывучэннем саматычнай фразеалогіі, вырашаны. Так, напрыклад, не выяўлена колькасць саматычных лексем, якія валодаюць фразеаўтваральнай магчымасцю, без чаго нельга правесці дакладную сістэматызацыю дадзеных адзінак, апісаць іх семантычна-тэматычныя групы, марфалагічныя, сінтаксічныя і этымалагічныя характарыстыкі.

Звяртаючыся да параўнальнага аналізу фразеалагізмаў дзвюх моў, найперш неабходна акрэсліць аб'ём і межы паняцця «фразеалагічная адзінка». Гэтаму пытанню ў беларускім мовазнаўстве прысвечаны працы І.Я. Лепшава, Ф.М. Янкоўскага, Е.С. Мяцельскай, Э.М. Мардковіч. У англійскім мовазнаўстве ў гэтым напрамку працавалі М. Джордж, А.П. Коўві, Дж. Спінк.

Неабходна падкрэсліць, што ў навуковай літаратуры няма адзінага погляду на аб'ект фразеалогіі. Несумненна, што адзінкай фразеалогіі выступае фразеалагізм. Але гэты тэрмін абазначае некалькі семантычна рознабаковых тыпаў спалучэнняў: ідыёмы, моўныя штампы, прыказкі, прымаўкі, крылатыя выразы, цытаты, састаўныя тэрміны [4, с. 9]. Названыя ўстойлівыя выразы разглядаюцца ў навуцы многімі спецыялістамі (В.Н. Тэлія, А.В. Куніным, В.В. Вінаградавым) як фразеалагічны матэрыял у шырокім сэнсе слова. Больш за тое, некаторыя моваведы лічаць фразеалогію навукай аб словазлучэннях увогуле (М.Н. Капыленка, З.Д. Папова) і не бяруць пры гэтым пад увагу семантычныя паказчыкі, а ўлічваюць толькі знешнюю звышслоўную форму дадзеных моўных адзінак [5, с. 156].

На наш погляд, да фразеалагізмаў неабходна адносіць толькі тыя ўзнаўляльныя адзінкі мовы, якія маюць структуру словазлучэння ці сказа, але непадзельны план зместу, які не залежыць ад кантэксту ўжывання, даслоўна перакладальны на іншыя мовы і заўсёды экспрэсіўна адметны.

У лінгвістычнай літаратуры ў якасці прымет фразеалагізмаў вылучаюць асобнаафармленасць, устойлівасць будовы і ўжывання, узнаўляльнасць. Аднак семантычнае пераўтварэнне – гэта асноўная прымета фразеалагічных адзінак. Словазлучэнне пераходзіць у фразеалагізм не таму, што набывае ўстойлівасць ужывання, а перш за ўсё таму, што падвяргаецца семантычнаму пераўтварэнню.

Цэласнасць значэння фразеалагізмаў фарміруецца шляхам пераасэнсавання кампанентаў гэтай адзінкі, што вядзе да страты значэнняў кампанентаў фразеалагізма і набыццю новага значэння, якое рэалізуецца толькі ў гэтай адзінцы.

У залежнасці ад ступені страты кампанентамі ўстойлівага спалучэння сваіх значэнняў В.В. Вінаградаў падзяляе іх на тры тыпы [6]:

– фразеалагічныя зрашчэнні, у якіх іх агульны сэнс не звязаны зусім са значэннямі тых кампанентаў, што ўваходзяць у склад фразеалагізма. Напрыклад, *лахі пад пахі* – «вельмі хутка», *на гарачы зуб* – «адмовіць са злосцю», *дулю з макама* – «зусім нічога»;

– фразеалагічныя адзінствы, якія таксама маюць непадзельны сэнс, аднак ён пэўным чынам матывуецца значэннямі кампанентаў, што ўваходзяць у склад

устойлівай адзінкі. Напрыклад, *да сёмага поту* – «да стомы, да знямогі», *вераб'ю па калена* – «вельмі мелка», *адна скура ды косці* – «вельмі худы»;

– фразеалагічныя злучэнні, якія маюць у сваім складзе кампанент са свабодным значэннем, якое абмяжоўваецца значэннем таго кампанента, які спалучаецца з ім і толькі з ім. Напрыклад, *заплюшчыць вочы* – «знарок не звяртаць увагі», *па костачках разбіраць* – «падрабязна, старанна».

Семантычныя і фармальныя крытэрыі, што пакладзены ў аснову выдзялення памянёных класаў фразеалагічных адзінак, не заўсёды з'яўляюцца даволі прыдатнымі да класіфікацыі ўсяго без выключэння фразеалагічнага складу жывой мовы, таму ў мовазнаўстве назіраюцца спробы стварыць больш адэкватныя, гнуткія і больш дэталёвыя класіфікацыі фразеалагізмаў. Гэтаму дапамагаюць даследаванні як асобных прымет устойлівых спалучэнняў – дэнататыўных або канататыўных, так і пэўных груп фразеалагізмаў – фразеалагізмаў, у склад якіх уваходзяць фітонімы, заонімы, міфалагемы, уласныя назвы і іншыя кампаненты.

Так, сярод фразеалагізмаў асобнай групай вылучаюцца саматычныя фразеалагізмы. Сярод лінгвістаў няма адзінага погляду на дадзенае паняцце. Адны з іх да саматычных фразеалагізмаў адносяць устойлівыя звароты з кампанентамі, якія на лексічным узроўні абазначаюць часткі *чалавечага* цела. Другія лічаць, што кампанентам саматычных фразеалагізмаў з'яўляюцца назвы частак цела *чалавека* ці *жывёлы*. Шэраг навукоўцаў разглядае сярод саматычных таксама звароты з кампанентам *сляза, розум, кроў, душа*.

У сваёй працы мы будзем прытрымлівацца апошніх. На наш погляд, названыя часткі – сляза, розум, кроў, душа – належаць цэлу роўна так, як і нос, вуха, галава, і з'яўляюцца неад'емнымі. Так, І.Я. Лепешаў піша, што, паводле народных уяўленняў, душа знаходзіцца ў ямачцы на шыі пад кадыком [7, с. 124].

Такім чынам, кіруючыся апісанымі вышэй прынцыпамі, метадам суцэльнай выбаркі са слоўнікаў пад рэдакцыяй І.Я. Лепешава і Ф.М. Янкоўскага былі адабраны 2028 фразеалагічных адзінак з саматычным кампанентам (ФАСК) беларускай мовы і 707 ФАСК англійскай мовы са слоўнікаў пад рэдакцыяй Дж. Спик і Р. Спіерс.

Аналіз першапачатковай выбаркі матэрыялу выявіў наступнае:

1) у будове беларускіх і англійскіх ФАСК прымаюць удзел 101 і 80 саматычных лексем адпаведна. Адметна, што Э.М. Мардковіч, даследуючы фразеалогію беларускай мовы, вылучыла толькі 41 саматычную лексему;

2) з улікам фразеаўтваральнай магчымасці дадзеныя корпусы адзінак падзяляюцца на:

– высокапрадуктыўныя (больш за 9 % рэалізацый у складзе фразеалагізмаў): *вочы* – 78 (11,4%), *рука* – 73 (10,7%); *eye* (вока) – 68 (9,6%), *hand* (рука) – 67 (9,5%);

– прадуктыўныя (ад 9% да 2%): *язык* – 53 (7,7%), *косці* – 26 (3,8%), *сэрца* – 17 (2,4%); *ear* (вуха) – 23 (3,3%), *head* (галава) – 45 (6,3%);

– малапрадуктыўныя (1-2%): *крылы* – 7 (1%), *плечы* – 10 (1,4%); *flesh* (плоць) – 8 (1,1%);

– пасіўныя (менш за 1%): *гізунты* (жылы), *юкла* (ненасытны жывот, пуза), *печанцы*; *loin* (паясніца). Трэба адзначыць той факт, што ў гэтую падгрупу ўваходзіць шмат стылістычна адмоўна маркіраваных ФАСК.

3) аналіз саматычных лексем па прынцыпу прыналежнасці назвы часткі цела жывёле ці чалавеку дазваляе зрабіць вывад аб тым, што дамінуючая група ўстойлівых адзінак у абедзвюх мовах мае ў сваім складзе саматычны кампанент, які абазначае частку чалавечага цела, – 682 ФАСК (94,7%) і 674 ФАСК (95,3%) адпаведна ў беларускай і англійскай мовах. Гэты факт пацвярджае антрапацэнтрычную тэорыю мовы: чалавек, апісваючы наваколле, параўноўвае яго са сваім целам, як своеасаблівым эталонам бу-

довы і існавання свету. Напрыклад, *чортава вока* – «багністая, бяздонная прорва»; *heart of stone* (сэрца з каменю) – «бессардэчны чалавек».

4) класіфікацыя ФАСК абедзвюх моў па прынцыпу камунікатыўнасці дапамагла падзяліць іх на дзве групы: ФАСК-словазлучэнні і ФАСК-сказы. Трэба падкрэсліць той факт, што апошнія складаюць невялікую групу ў разглядаемым матэрыяле: 31 (4,3%) і 44 (6,2%) ФАСК у беларускай і англійскай мовах адпаведна. Напрыклад, *шалёная муха ўкусіла за вуха, язык у роце не месціцца; blood is thicker than water, cat got one's tongue*. Выяўлены факт верагодна сведчыць аб тым, што найбольш яркава ФАСК раскрываюцца як узнаўляльныя адзінкі, *замяняючы* розныя сінтаксічныя члены сказа, ад чаго апошні набывае непаўторны каларыт.

ВЫВАДЫ. Лінгвістычнае даследаванне паходжання і ўжывання саматычнай лексікі трапляе ў кола праблем, звязаных з ажыццяўленнем у мове рэферэнцыі і сэнсавай дэрывацыі. З'яўляючыся назвамі рэалій, саматызмы звязаны з працэсамі ўспрымання, асэнсавання і намінацыйнай фіксацыі – кадзіравання – вопыту чалавека ў мове. Дэрывацыйныя механізмы саматычных адзінак базуюцца на адчуванні рэальнага падабенства з'яў і фрагментаў рэчаіснасці, што з'яўляецца перадумовай для іх супастаўляльнага даследавання як саміх па сабе, так і ў складзе ідыяматыкі роднасных і няроднасных моў. Аналіз першаснага матэрыялу сучаснай беларускай і англійскай моў паказвае пэўнае падабенства з пункту погляду камунікатыўнасці і прыналежнасці саматычнага кампанента жывёле ці чалавеку, таксама як і адрозненне ў фразеаўтваральных магчымасцях саматычных лексем абедзвюх моў. Зразумела, што далейшае вывучэнне саматызмаў выявіць больш адрозненняў, таму што адзначаныя адзінкі належаць дзвюм няроднасным мовам, якія маюць не толькі своеасаблівы граматычны склад, але і з'яўляюцца адлюстраваннем нацыянальнага ўспрымання навакольнага асяроддзя.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Кармышеков, А.О. Соматические фразеологизмы в русском и киргизском языках : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01, 10.02.02. – Бишкек, 1992. – 243 с.
2. Ортега-и-Гассет, Х. Эстетика. Философия культуры : сб. ст. / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Искусство, 1991. – 588 с.
3. Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – 3-е изд., испр. – Москва : Высш. школа, 1986. – 640 с.
4. Аляхновіч, М. Фразеалогія беларускай мовы : станаўленне сістэмы / М. Аляхновіч // XI Міжнародны з'езд славістаў. Доклады. – Брэст, 1993. – 27 с.
5. Копыленко, М.М. Очерки по общей фразеологии / М.М. Копыленко, З.Д. Попова ; под ред. М.М. Копыленко. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 144 с.
6. Виноградов, В. В. Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 312 с.
7. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993. – Т. 1. – 590 с.; Т. 2. 607 с.

ПРЫНЯТЫЯ СКАРАЧЭННІ

Даль – Даль, В. Толковый словарь / В. Даль. – М. : Художественная литература, 1935. – Т. 1. – 723 с.

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 682 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. – Мінск : БелСЭ, 1977. – 608 с.

Shagun T.M. Linguistic «Somatology»: Its State and the Perspectives of Investigation

The article is dedicated towards the observation of the questions connected with the linguistic investigation of the somatisms – the names of body parts. The article deals with the problems of the linguistic criteria for the identification of the somatisms, marks their referent nature, projects the approaches to the study of the usage of the somatic lexical units and phraseology in the comparative (Belarusian-English) aspect.

Матэрыял паступіў у рэдакцыю 18.09. 2009

РЕПОЗИТОРИЙ БРГУ